Др МИЛОШ ХАМОВИЋ

ИЗБЈЕГЛИШТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ И У РАТУ 1991–1995.

(КОМПАРАЦИЈА)

Мада је рат у Босни и Херцеговини још у току па ни избјеглиштво као његова пропратна појава није завршен процес, већ постоје извјесни предуслови и показатељи који дају основ за упоређење тих принудних миграција са оним из Другог свјетског рата које су се збивале на истом простору у два различита временска периода, између којих је протекло пола вијека. Да би се избјеглиштво из овог рата већ сада истраживало и интерпретирало неопходан је мултидисциплинарни методолошки приступ историографије и социологије. Без примјене социолошког метода који посматра збивања док још трају, у живо („in vivo") како то кажу социолози, историографија не може да посегне већи степен спознаје. Истина, ни уз комбиновани и испреплетени методолошки приступ историографског и социолошког истраживања не може се обрадити заокружена тема са дефинитивним резултатима, јер недовршен процес избјеглиштва нема коначне податке о броју избјеглица као ни комплетне изворе о њиховој судбини.

Избјеглиштво у Босни и Херцеговини у Другом свјетском рату и у ововременом рату садржи неке карактеристике, особености и појаве који су идентични, затим који су додирни и мање – више слични, као и оне чије су разлике знатне па и дијаметралне.

Узроци избјеглиштва на простору Босне и Херцеговине у Другом свјетском рату настали су у условима окупације. Принудне миграције становништва, поготову српског, проузроковане су директним терором њемачког окупатора над становништвом. Тај терор је био посебно испољен у вријеме окупаторско – усташких офанзивних акција на територију која је била под партизанском контролом и порузроковао је масовно избјеглиштво, такозване збијегове, који нису били дугог вијека и нестајали су чим се војска повуче са угроженог простора. Стварањем Независне Државе Хрватске, чије оснивање је подржао и омогућио окупатор, проузроковано је масовно избјеглиштво Срба у Босни и Херцеговини.

Али и поред неоспорне улоге окупатора, директне и посредне, на настанак избјеглиштва у Босни и Херцеговини, основни узрок због којег су људи бјежали са угроженог на безбједнији простор да би спасли живот, био је у злочинима над становништвом који су почињени на етничко – вјерској основи. Да је та констатација одржива, илустрације ради довољно је навести чињеницу да је у току Другог свјетског рата на простору Босне и Херцеговине само у једном документу наведено да су изб-

јеглице (и то њих око 100) напустили боравиште бјежећи испред италијанске војске из Прозора у Бугојно, на безбједнији простор.[1]

У овом рату немамо окупатора, али имамо драстичне злочине које зараћене стране врше над становништвом и масовно избјеглиштво као његову посљедицу. Мада још нема коначних резултата, па ни апроксимативних, о броју жртава на простору Босне и Херцеговине, није рискантна претпоставка да су оне бројније у овом него у прошлом рату – што показује да нам за наше вартоломејске ноћи нису потребни окупатори.

Избјеглиштво у овом рату настало је као посљедица грађанског рата, односно етничко – вјерских сукоба у којем учествују држављани дојучерашње заједничке државе Југославије. Они су сами, у овом рату, вршећи злочин над становништвом, произвели више избјеглица него што их је било у прошлом рату, мада су се тада бавили геноцидом и окупатор и домаће војне формације.

У овом рату примјењен је нови сурови метод стварања чистог националног, односно државног простора, испољен у „етничком чишћењу". То тотално елиминисање становника једне етничке категорије вршењем злочина из којег настаје избјеглиштво, постало је метод и рецепт за стварање нових националних држава, односно проширења постојећих, на простору претходне Југославије. За разлику, на примјер, од стратегије коју је према Србима примењивала Независна Држава Хрватска да се трећина ликвидира, трећина покатоличи, а трећина прогна, новим методом етничког чишћења укупно становништво једне етничке категорије, застрашено драстичним злочинима, напушта већу или мању територију. На тај начин настаје масовно избјеглиштво односно принудно исељење народа, јер од угроженог становништва нико, или скоро нико, не остаје у завичају.

Нови, непредвидиви, узрочник избјеглиштва у овом рату постале су Уједињене нације, одобравањем снагама НАТО пакта, или боље рећи њиховим ангажовањем, да бомбардују српска насеља. Само из Фоче (Србиња) за неколико дана почев од 7. септембра 1995. побјегло је из страха изазваног бомбардовањем, у Црну Гору, а дјелимично и у Србију неколико стотина избјеглица, а најбројније су у Плужинама (податак преузет из бројних новина у Савезној Републици Југославији).

---

[1] Од неколико хиљада извора које је аутор истражио обрађујући избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941–1945. само у једном је наведено да је окупатор узрочник бјежања. Ради се о документу Пете оружничке пуковније у коме је наведено да је „10. листопада 1942. године избјегло неколико стотина пучанства из Прозора у Бугојно." (Архив Војноисторијског института, Фонд НДХ, бр. рег. 25/4–1, к. 147). Подразумијева се да се констатација да становништво није бјежало од окупатора не односи на његова офанзивна дејства против снага НОП-а, при чему су вршени злочини који су проузроковали избјеглиштво, односно збијегове.

Путеви и стазе којима су се избјеглице кретале, као и локације њиховог настањивања у прошлом и овом рату, дјелимично се подударају али и разликују. Српске избјеглице из угроженог дијела Босне и Херцеговине бјеже у Републику Српску, што значи да не напуштају босанскохерцеговачку територију. Такође, масовно одлазе у Савезну Републику Југославију, претежно у Србију, а дјелимично и у Црну Гору, као и у Другом свјетском рату.

Муслиманске избјеглице налазе уточиште претежно у већим босанским градовима (Сарајеву, Тузли и Зеници), а у великом броју напуштају Босну и Херцеговину и склањају се у Југославију и друге државе Европе и свијета. Тражећи и налазећи спас у Југославији, гдје им је третман исти као српским избјеглицама, муслимани, у ствари, бјеже од Срба Србима. Муслимани из западне Босне, крајем 1994. године пред налетом санџачких фундаменталиста на Кладушу, склонили су се на територију Републике Српске Крајине; а то значи да су муслимани бјежали од муслимана Србима.

Хрватске избјеглице у овом рату у октобру 1993, послије оружаних сукоба са муслиманима у централној Босни, прешле су преко српске територије на Влашићу, поред Травника, гдје су им били обезбјеђени смјештај и исхрана. Те избјеглице српска војска транспортовала је својим возилима на безбједну територију. Тако су Хрвати бјежећи од својих савезника муслимана потражили и нашли уточиште код својих непријатеља Срба.

Избјеглиштво Јевреја у Босни и Херцеговини у рату 1941 – 1945. било је изразито испољено. Већина јеврејског становништва у току рата ликвидирана је од усташа и њемачког окупатора у концентрационим логорима и на други начин, а преживјели су, углавном, они који су нашли спас у избјеглиштву. Другим рјечима, Јевреји су у току рата били осуђени на ликвидацију, или избјеглиштво.

У овом рату, ниједна од ратујућих страна није вршила геноцид над јеврејским становништвом. Па ипак, Јевреји махом напуштају Босну и Херцеговину. Њихов одлазак био је организован уз помоћ сународника изван Босне и Херцеговине, коју су у односу на друге избјеглице напустили тако рећи елегантно, авионима са сарајевског аеродрома, при чему су, истина, остали без имовине, прије свега без некретнина. Пошто су Јевреји напустили Босну и Херцеговину без директних узрока за принудне миграције иако према њима није примјењен злочин као основни изазивач страха због којег се мијења мјесто боравка, јевресјко избјеглиштво може се третирати као превентивно. Можда разлози за јеврејско избјеглиштво у овом рату потичу из Другог свјетског рата, када су их усташе масакрирале ликвидацијом у логорима, поред осталих и 9.000 сарајевских Јевреја од 10.500 колико их је било укупно у граду.[2]

---

[2] Др Милош Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941–1945,* Београд 1994 (даље: М. Хамовић, н.д.), 381.

Простор на којем данас избјеглице налазе уточиште у односу на прошли рат, неупоредиво је шири, а локације њиховог новог боравишта су бројније. Поред Савезне Републике Југославије у коју су се српске избјеглице масовно слиле, дио њих настанио се у бројним европским државама, као и на другим континентима, а поготово у Канади. За те избјеглице Југославија је била привремено уточиште и рјешење; за мањи број била је углавном, транзитно подручје, а за већину је била држава која им је у најкритичнијем периоду обезбиједила егзистенцију.

У обадва посљедња рата Србија (па и Црна Гора) прихватају српске и друге избјеглице са простора гдје им је живот угрожен, у вријеме изузетно неповољних политичко – економских услова. Избјеглиштво у прошлом рату збивало се на простору Србије у вријеме када је она била под њемачком окупацијом, у посебно отежаним условима. У овом рату Савезна Република Југославија, услед геноцидних политичко-економских санкција, привредно крајње исцрпљена, примила је масу избјеглих сународника. Оба пута Србија у вријеме сопствене економске угрожености прихвата масу српских избјеглица, спасавајући тако националну, односно биолошку супстанцу сопственог народа.

Да би се мериторно могле вршити компарације о томе како се Србија у прошлом и овом рату поставила према проблему избјеглиштва, како је и на који начин то животно и судбоносно питање за опстанак и егзистенцију српског народа рјешавао Милан Недић, а како данашња Србија, као и за суд и оцијену историје, ваља сачекати крај рата, када будемо располагали са коначним показатељима и резултатима.

Једна од уочљивих разлика између избјеглиштва у прошлом и у овом рату и у томе је што се у периоду 1941 – 1945. један број избјеглица који, истина, није био импозантан, вратио на територију Независне Државе Хрватске, уз интервенцију и помоћ италијанског окупатора. У настојању да заведе ред и мир у својој окупационој зони, у којој је дјелио власт са усташама, италијански окупатор је у јесен 1941. упутио проглас српским избјеглицама из Херцеговине, који је објавила и београдска „Обнова“ да се могу вратити у завичај, без страха за свој живот и имовину.[3] Пред дилемом: да ли да остану у Србији у сиромаштву, лишени својих материјалних добара које су годинама стицале генерације њихових породица, са злохудим статусом избјеглице чија егзистенција зависи од помоћи хуманитарних организација, или да се врате у завичај, што је подразумијевало константан ризик да се изгуби живот – мањи број избјеглица прихватио је ову другу солуцију.

Међутим, у ововременом рату избјеглице и не помишљају да се врате у завичај који је под контролом непријатеља, што поткрепљује чињеницу да је овај рат суровији од прошлог. Према неким информацијама, при-

[3] *Обнова*. 11. X 1941.

ликом агресије хрватске војске на Републику Српску Крајину, која се догодила почетком августа 1995, поједине избјеглице које би се из колоне вратиле у свој дом да узму документа, или нешто од важних ствари, што нису стигли да покупе бјежећи у паници, били су на мјесту ликвидирани. На тај начин даје им се до знања да им нема повратка у завичај; уз то ради пљачке њихове имовине не дозвољавају им да понесу сопствене ствари.

Дакле, не ради се само о губљењу животног простора, него и о тоталном осиромашењу знатног дијела српског народа, чија имовина избјеглиштвом прелази у руке непријатеља. Тако етничко чешћење за агресора постаје двоструко исплативо: стиче се нова, национално чиста територија, а у посјед се добивају вјековима грађена насеља, градови, односно урбане средине и села која пеко ноћи мијењају власника и довољно их је смао уселити Хрватима умијесто прогнаних Срба. На тај начин постиже се и трећи далекосежни ефекат (да не кажемо циљ), који је срачунат и који се одражава на опште осиромашење српског народа, јер Срби у Југославији оптерећни економским недаћама, услијед економских санкција, на сопствену неимаштину прихватају обескућене сународнике протјеране из завичаја. Домаћи Срби не могу новодошлим пружити посао јер га ни сами немају довољно, нити их могу довољно економски помоћи, када је и њима помоћ потребна.

Још већи проблем проузроковале су избјеглице из Хрватске које су се настаниле у Републици Српској која је, послије троипогодишњег рата, економски крајње исцрпљена. У ратним условима Република Српска прихватила је масу својих сународника који су избјегли са босанскохерцеговачке територије која је у власти муслимана и Хрвата, на шта је услиједио и прилив избјеглица из Хрватске.

Непроцјењива је имовима коју су српске избјеглице изгубиле у ова два рата, а подразумијева се да је велики губитак имовине и других, несрпских избјеглица. Према подацима Томе Максимовића, комесара за избјеглице у Недићевој Србији, 7. јануара 1942. у Београду је било 38.512 избјеглица а њихова имовина, према приближним подацима које је прикупио Комесаријат, износила је 5.843.464.658 динара. Тома Максимовић констатује да овај податак „најбоље показује привредну снагу нашег света у оним крајевима где је раније живео."[4] Ови подаци се односе само на избјеглице које су се настаниле у Београду и то само за првих осам мјесеци избјеглиштва, па су далеко од коначне цифре о губитку имовине.

Мада не располажемо подацима о губитку имовине српских избјеглица у Босни и Херцеговини (и Хрватској) у овом рату, није рискантна претпоставка да је неупоредиво већи него у прошлом, јер је већи број избјеглица и биле су неупоредиво имућније него прогнаници од прије

[4] *Исто*. 7. I 1942.

пола вијека. Такође, у овом рату разарања насеља већа су него у прошлом, иако паљењем и рушењем објеката у градовима и селима непријатељ остаје без једног дијела имовине српских избјеглица.

Постоје извјесне разлике у поступцима и понашању избјеглица и домаћег становништва, као и у односима једних према другим, у прошлом и у овом рату. Истина, размишљања и опсервације о тим разликама не могу се поткријепити фус нотама, па аутор овог прилога ризикује да буде оспорен.

Домаће становништво у прошлом рату показало је већу заинтересованост него у овом да прихвати и помогне избјеглице. Исто тако, избјеглице су тада биле мање избирљиве него данас и захвалне и на скромној, малој помоћи. Вјероватно су животни стандард и конформизам за пола вијека учинили своје и утицали на извјесну промјену менталитета, ако се може тако рећи. Нити је избјеглице данас лако задовољити оним што им се пружа, нити је домаће становништво, осиромашено усред санкција, спремно да се за њих особито жртвује, па су често обадвије стране незадовољне.

Мали дио избјеглица дошао је у Југославију са знатним капитлаом, укључио се у бизнис (како се то популарно каже) и користећи завичајне и друге везе постао конкуренција домаћим пословним људима. Неки се баве сумљивим пословима, дилеришу, укључују се у недозвољену трговину и томе слично. Такође, није занемарљив број лажних избјеглица који су од првих дана рата напустили Босну и Херцеговину, тачније Републику Српску, из мјеста која нису била под контролом муслимана и Хрвата (као на примјер Бања Лука и многи други градови). До знатног броја лажних избјеглица дошло је усљед недефинисаног статуса избјеглица у Савезној Републици Југославији, који је тек крајем 1994. регулисан. Све то, као и неке друге појаве, међу којима је био посебан проблем дезертерство, у вријеме када су и војници из Србије ратовали у Босни и Херцеговини, иритрајуће је дјеловало на домаће становништво које, ипак, не би требало да изгуби из вида чињеницу да је ријеч о малом броју избјеглица који стварају такве односе, а да је убједљива већина њих преко ноћи изгубила имовину, државу и завичај и постала зависна од хуманитарне помоћи. За утјеху и избјеглицама и становништву Југославије, према неким подацима извјесни неспоразуми и доза нетрпељивости и нетолеранције постоје и између избјеглица и домаћг становништва у неким градовима Републике Српске, као на примјер у Требињу и Невесињу.

Иако су крајни цифарски подаци о избјеглицама у овом рату још непотпуни а њихов број се последњих дана, послије агресије непријатеља на Републику Српску Крајину и западну Босну увелико повећава, већ се могу повлачити паралеле о масовности, односно броју избјеглица у прошлом и овом рату.

У Србији у вријеме Другог свјетског рата било је близу 300.000 избјеглица,[5] а према подацима из средине септембра 1995. године (који су већ застарјели јер их је већ данас много више) на простору Савезне Републике Југославије налази се око 700.000 избјеглица, од чега око 100.000 из других нација, што представља 8% од укупног становништва.[6]

Када српски народ доживљава егзодус који у Европи нема примјер од Другог свјетског рата до данас, када губи земљу и тло под ногама на просторима гдје је вјековима живео, када је наш цјели национ угрожен, остаје нам за утхеху да ће избјеглице у новој средини бројчано ојачати српски народ у Југославији, а поготово у Србији. Принудним миграцијама Срба у Југославији дислоцирана је демографска маса из једног простора у други. Колико је због избјеглиштва мање Срба у Босни и Херцеговини и Хрватској, толико их је више у Србији и Црној Гори.[7] Избјеглице својим присуством у новој средини повећавају проценат Срба који је крајње угрожен и износи у Србији само 65,9%, а у Југославији 62,6% и то према попису становништва из 1991, а данас је још неповољнији.[8] На број Срба у Србији, који није раскошан и износи 6.446.595 и Југославији 6.504.048, према попису из 1991. године, 600.000 српских избјеглица повећава за око 9,5%, односно поправља проценат српске популације како у Србији тако и у Југославији.[9] Принудним помјерањем и промјеном мјеста боравка избјеглице мењају локацију биолошког материјала, етничке супстанце, која је од животног интереса за репродукцију становништва.

Посматрано са тог становишта избјеглице у Југославији, и поред свих недаћа које доносе домаћем становништву, постају „трансфузија крви“ својим сународницима захваћеним злокобном бјелом кугом, односно крајње угроженим наталитетом, који се, узгред речено, не губи једино у кревету, него и у индоленцији државе према проблему одумирања сопственог народа, која то пасивно посматра, а ништа не подузима. До које мјере је у Србији угрожен прираштај становништва показују суморна предвиђања демографа према којима ће до 2010 године проценат Срба у сопственој држави пасти испод 50%, чиме ће је, у ствари, изгубити.

Тек када се заврши рат и подаци о жртвама и избјеглицама постану приступачни, створиће се претпоставке за свестрано истраживање узрочно – посљедичних веза између избјеглиштва у прошлом и у овом рату. За сада у овом „мини“ прилогу, више су регистроване него анализиране неке додирне и неке различите појаве избјеглиштва у два посљедња рата. Свестрано истраживање и научно расвјетљавање тих појава тек слиједи.

---

[5] М. Хамовић, *н.д.*, 381.

[6] *Међународна политика*, 1. IX 1995, 5.

[7] Ова констатација има ограду, утолико што се дио избјеглица није трајно настанио у Србији и Црној Гори, него је потражио уточиште у другим земљама.

[8] *Статистички годишњак Југославије*, Савезни завод за статистику, Београд 1994, 78.

[9] *Исто*. 56.

MILOŠ HAMOVIĆ

REFUGEES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN WORLD WAR TWO AND IN THE WAR OF 1991–1995

Summary

The issue of refugees in Bosnia and Herzegovina during World War Two and the war of 1991 – 1995 displays certain features and characteristics which are identical, some which are tangent and more or less similar and others which differ greatly, even diametrically.

In both these wars the main cause of the refugee phenomenon was ethnic--religious hatred and confrontation between Serbs on the one side and Muslims and Croats on the other. In both wars, Serbian refugees fled to safer areas finding refuge in Serbia and partly in Montenegro. In the 1991 – 1995 war, Moslem refugees fled to the zones controlled by Moslem-Croatian forces just like they did in the last war, but while a major cause for the refugees in Bosnia and Hercegovina during World War Two lay in the advance of the occupying forces, the contemporary refugees and their flight in the 1991 – 1995 war has been prompted by the civil and ethnic religious war in the same region.